

**ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆ ԽԱՆՏՈՒՄՆԵՐԻ ԴՈԿՏՐԻՆԱՆ ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՌԵՊԱՐԱՑԻԱՆԵՐԻ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ**

Սարգիս Աղայան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Սույն հոդվածում քննվում են Հայոց ցեղասպանության համար ռեպարացիաների պահանջի միջազգային իրավական հիմքերը՝ պետության պատասխանատվության ժամանակակից դոկտրինայի և ի մասնավորի շարունակական խախտման ինստիտուտի լույսի ներքո: Չնայած այն հանգամանքին, որ 1915-1923 թթ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանությունը նախորդել է «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և պատժելու մասին» 1948 թ. կոնվենցիայի ընդունմանը, հոդվածում հիմնավորվում է, որ միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքները, մասնավորապես՝ միջազգային իրավախախտումների համար պետության պատասխանատվությունը և լիարժեք ռեպարացիայի պարտավորությունը, կիրառելի են նաև տվյալ դեպքում:

Հոդվածում ներկայացվում է այն թեզը, որ Հայոց ցեղասպանության հետևանքները՝ բռնագրավված գույքը չվերադարձնելը, մշակութային ժառանգության շարունակվող ոչնչացումը և տեղահանված համայնքների իրավունքների դեռևս վերականգնված չլինելը, ըստ Միջազգային իրավական հանձնաժողովի (ՄԻՀ) 2001 թ. «Միջազգային իրավախախտումների համար պետությունների պատասխանատվության մասին» հոդվածներից (որոշ աղբյուրներում գործածվում է նաև ««Պետությունների պատասխանատվությունը միջազգային հակաիրավական արարքների համար» հոդվածներ» վերտառությամբ) 14-րդ հոդվածի 2-րդ մասի, շարունակվող միջազգային իրավախախտում են, որի հետևանքով պետության ռեպարացիոն պարտավորությունը պահպանվում է մինչ օրս: Աշխատանքում դիտարկվում են ռեպարացիայի երեք հիմնական ձևերը՝ ռեստիտուցիա, փոխհատուցում և սատիսֆակցիա, ինչպես նաև առանցքային դատական պրակտիկան՝ «Խոժովի գործարանի» (Գերմանիան ընդդեմ Լեհաստանի) գործից մինչև Տիտինա Լոկիդուին ընդդեմ Թուրքիայի գործը: Առանձնակի ուշադրություն է դարձված ժամանակային սահմանափակումների (վաղեմության) խնդրին և միջժամանակային իրավունքի սկզբունքին վերաբերող հակափաստարկներին:

Որպես եզրակացություն նշվում է, որ, չնայած գործնական և քաղաքական խոչընդոտներին, Հայոց ցեղասպանության համար ռեպարացիաների պահանջը ներկայումս ունի ընդհանրացված միջազգային իրավական հիմք, որը ենթադրում է ոչ թե պատմական արդարության վերականգնում որպես հայեցողական ակտ, այլ պետության կողմից պարտավորության շարունակական կատարում:

Բանալիքառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, ռեպարացիա, պետության պատասխանատվություն, շարունակական խախտում, պետական իրավահաջորդություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 19.08.2025: Ընդունվել է տպագրության՝ 08.05.2026:

The article was submitted on 19.08.2025 and accepted for publication on 08.05.2026.

Статья поступила 19.08.2025 и была принята к публикации 08.05.2026.

Ինչպես հղել՝ Սարգիս Աղասյան, «Շարունակական խախտումների դոկտրինան և Հայոց ցեղասպանության համար ռեպարացիաների միջազգային իրավական հիմքերը», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 14, no. 1 (2026), 117-143:

How to cite: Sargis Aghasyan, "The Doctrine of Continuing Violations and the International Legal Basis of Reparations for the Armenian Genocide," *Ts'eghaspanagitakan handes* 14, no. 1 (2026), 117-143.

Как сослаться: Саркис Агасян, "Доктрина продолжающихся нарушений и международное правовое основание для возмещения ущерба за Геноцид армян," *Цехаспанагитакан андес* 14, no. 1 (2026), 117-143.

Ներածություն

20-րդ դարի վերջից և 21-րդ դարի սկզբից սկսած՝ նկատվում է զանգվածային վայրագությունների, այդ թվում՝ ցեղասպանությունների միջազգային իրավական որակման և դրանց համար պետական պատասխանատվության ճանաչման միտումի աննախադեպ ակտիվացում: Այս զարգացումը պայմանավորված է ոչ միայն իրավագիտության մեջ գրանցվող դոկտրինալ առաջընթացով՝ «*jus cogens*»¹ և «*erga omnes*»² պարտավորությունների ամրագրումից մինչև պետության պատասխանատվության կոդիֆիկացում, այլև անցումային արդարադատության շրջանակում պատմական անարդարությունների վերաքննման ուղղությամբ համաշխարհային հանրության աճող ուշադրությամբ³: Այս դիտանկյունից Հայոց ցեղասպանությունը շարունակում է մնալ ոչ միայն պատմական, այլև իրավական ու քաղաքական քննարկումների առանցքում: Չնայած ավելի քան երեք տասնյակ պետությունների, ինչպես նաև Եվրոպական խորհրդարանի, Եվրոպայի խորհրդի, ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների ենթահանձնաժողովի և բազմաթիվ միջազգային մարմինների կողմից Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչմանը՝ ռեպարացիաների հարցը մնում է գործնականում չլուծված և հակասական: Միջազգային իրավունքի տեսանկյունից միջազգային ցանկացած իրավախախտում առաջացնում է իրավական հետևանքներ, որոնցից առաջնային են խախտման դադարեցումը, չլրկնման երաշխիքների ապահովումը և վնասի լիարժեք հատուցումը: Այս սկզբունքները կոդիֆիկացված են 2001 թ. ՄԱԿ-ի միջազգային իրավական հանձնաժողովի ընդունած «Միջազգային իրավախախտումների համար պետությունների պատասխանատվության մասին» հոդվածներում (այ-

1 «Jus cogens»-ը միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունք է, որից շեղումը որևէ պետության կողմից անթույլատրելի է: Միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմն ընդունվում և ճանաչվում է պետությունների միջազգային հանրության կողմից որպես նորմ, որից շեղում չի թույլատրվում, և որը կարող է փոփոխվել միայն միջազգային ընդհանուր իրավունքի նույնաբնույթ հաջորդ նորմով (տե՛ս «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» 1969 թ. Վիեննայի կոնվենցիայի 53-րդ հոդվածը):

2 «Erga omnes» են այն պարտավորությունները, որոնք պետությունն ունի ողջ միջազգային հանրության նկատմամբ: Պետությունների որոշ պարտավորություններ վերաբերում են ողջ միջազգային հանրությանը, և բոլոր պետություններն ունեն իրավական շահ դրանց պաշտպանության հարցում (տե՛ս Արդարադատության միջազգային դատարանի՝ «Barcelona Traction Case» գործով 1970 թ. որոշումը):

3 Տե՛ս Pablo de Greiff (ed.), *The Handbook of Reparations* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 1-17, տե՛ս նաև Ruti G. Teitel, *Transitional Justice* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 119-147:

սուիետ՝ ՄԻԳՊ), որոնք ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան ընդունեց ի գիտություն և ներկայացրեց կառավարությունների ուշադրությանը. ՄԻԳՊ-ն լայնորեն կիրառվում է որպես սովորության միջազգային իրավունքի բազմաթիվ նորմերի հեղինակավոր ձևակերպում, մասնավորապես՝ պետության պատասխանատվության (հոդված 1), խախտման դադարեցման (հոդված 30), լիարժեք հատուցման (հոդված 31) և ռեպարացիայի ձևերի (հոդվածներ 34-37) մասով⁴:

Սույն հոդվածի նպատակն է վերլուծել, թե ժամանակակից միջազգային իրավունքի շրջանակներում որքանով է հնարավոր հիմնավորել Թուրքիայի Հանրապետության պատասխանատվությունը Հայոց ցեղասպանության համար և դրանից բխող ռեպարացիոն պարտավորությունը: Հետազոտության հիմնական հարցն է՝ գոյություն ունենա՞րո՞ղ բավարար իրավական հիմքեր, որոնք թույլ կտան հաղթահարել ժամանակային սահմանափակումներին, միջժամանակային իրավունքին (intertemporal law)⁵ և պետական իրավահաջորդությանն առնչվող դասական հակափաստարկները:

Հոդվածի հիմնական թեզն այն է, որ Հայոց ցեղասպանության հետևանքով գույքային, մշակութային և համայնքային իրավունքների խախտումները, ըստ ՄԻԳՊ-ի 14-րդ հոդվածի 2-րդ մասի, շարունակական բնույթի միջազգային իրավախախտումներ են, ինչով պայմանավորված՝ պետության ռեպարացիոն պարտավորությունը պահպանվում է մինչև այդ խախտումների լիարժեք վերացումը: Այս մոտեցումը թույլ է տալիս ռեպարացիաների հարցը պատմական արդարության հարթությունից տեղափոխել ակտիվ իրավական պարտավորության դաշտ:

Հետազոտությունը հիմնված է դոկտրինալ իրավական վերլուծության վրա, որի շրջանակում ուսումնասիրվել են միջազգային իրավունքի առաջնային աղբյուրները՝ միջազգային պայմանագրերը (Վերսալի, Սևրի, Լոզանի, «Ցեղասպանության կանխարգելման և պատժի մասին» կոնվենցիա, Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա), սովորության նորմերը, դատական որոշումները (Միջազգային արդարադատության մշտական պալատի, Արդարադատության միջազգային դատարանի, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի), ՄԱԿ-ի մարմինների փաստաթղթերը (ՄԻԳՊ, իրավական պաշտպանության միջոցի և հատուցման իրավունքի վերաբերյալ 2005 թ. հիմնական սկզբունքներ և ուղեցույցներ (Basic Principles 2005)), ինչպես նաև երկրորդային գրականությունը:

Կիրառվում է նաև համեմատական մոտեցում, որի շրջանակում Հայոց ցեղասպանության դեպքը դիտարկվում է զանգվածային պատմական անարդարությունների այլ դեպքերին զուգահեռ՝ քննարկելով Կիպրոսի Թուրքիայի կողմից օկուպացիայի հետևանքով սեփականության իրավունքի շարունակական խախտումները: Առանձնակի ուշադրություն է դարձված դեպքերի վերլուծությանը, որի շրջանակում քննարկ-

4 St'u United Nations General Assembly Resolution 56/83, *Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*, UN Doc. A/RES/56/83 (12 December 2001); James Crawford, *The International Law Commission's Articles on State Responsibility: Introduction, Text and Commentaries* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 74-80:

5 Միջժամանակային իրավունքը միջազգային իրավունքի սկզբունք է, որը սահմանում է, թե որ ժամանակի իրավական նորմերն են կիրառելի տվյալ իրավական իրավիճակը գնահատելիս:

վում են Միջազգային արդարադատության մշտական պալատի՝ «Խոժովի գործարանի» (Գերմանիան ընդդեմ Լեհաստանի) գործով որոշումը, Արդարադատության միջազգային դատարանի (ԱՄԴ)՝ Բոսնիան ընդդեմ Սերբիայի և Գերմանիան ընդդեմ Իտալիայի գործերով վճիռները, ինչպես նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի՝ Տիտինա Լոիզիդուին ընդդեմ Թուրքիայի, Կիպրոսն ընդդեմ Թուրքիայի, Չիրագովն ընդդեմ Հայաստանի և Սարգսյանն ընդդեմ Ադրբեջանի գործերով որոշումները:

Ռեպարացիաների հարցը միջազգային իրավունքում լայնորեն ուսումնասիրվել է ինչպես տեսական, այնպես էլ կիրառական տեսանկյունից: Անցումային արդարադատության շրջանակում Պարլո դե Գրեյֆը ռեպարացիաները դիտարկում է որպես համակարգային միջոց՝ ուղղված զանգվածային իրավախախտումների հետևանքների հաղթահարմանը և զոհերի քաղաքացիական վստահության վերականգնմանը⁶: Ռուբի Թայթելը զարգացնում է անցումային արդարադատության մոդելը՝ ընդգծելով իրավունքի դերը պատմական արդարության վերականգնման գործընթացում որպես հաղորդակցության հատուկ ձև⁷: Նաոմի Ռոտ-Արիասան, սակայն, ուշադրություն է հրավիրում ռեպարացիաների կիրառման գործնական և իրավական սահմանափակումների վրա՝ ընդգծելով քաղաքական կամքի կարևորությունը⁸:

Պետության պատասխանատվության դոկտրինայի դասական հիմքերը զարգացրել են Ռոբերտո Ագոն և Ջեյմս Քրոուֆորդը, որոնցից հատկապես վերջինի աշխատությունները ՄԻՊԴ-ի վերաբերյալ կազմում են ժամանակակից պատասխանատվության ինստիտուտի տեսական հիմնաքարը⁹: Դայնա Շելթոնի ուսումնասիրությունը մարդու միջազգային իրավունքների բնագավառում ռեպարացիաների ձևերի վերաբերյալ ձևավորում է դոկտրինալ համապարփակ պատկեր¹⁰:

Հայոց ցեղասպանության իրավական ուսումնասիրությունների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի Ալֆրեդ դե Զայասի 2010 թ. աշխատանքը՝ նվիրված 1948 թ. ցեղասպանության կոնվենցիայի կիրառելիության խնդրին¹¹: Հայոց ցեղասպանության համար ռեպարացիաների ուսումնասիրման խումբը (այսուհետ՝ ՀՅՌՈՒԽ)՝ Հենրի Թերիոյի նախագահությամբ և Ալֆրեդ դե Զայասի, Ջերմեյն Մաք-Քալփինի և Արա Պապյանի անդամությամբ, 2015 թ. հրապարակեց իր եզրափակիչ զեկույցը՝ «Արդարությամբ լուծում. Հայոց ցեղասպանության համար ռեպարացիաներ» (*«Resolution with*

6 St'u Pablo de Greiff, "Justice and Reparations," in *The Handbook of Reparations*, ed. Pablo de Greiff (Oxford: Oxford University Press, 2006), 451-477:

7 St'u Ruti G. Teitel, *Transitional Justice* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 27-46:

8 St'u Naomi Roht-Arriaza, "Reparations Decisions and Dilemmas," *Hastings International and Comparative Law Review* 27, no. 2 (2004): 157-219:

9 St'u James Crawford, *State Responsibility: The General Part* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 132-162:

10 St'u Dinah Shelton, *Remedies in International Human Rights Law*, 3rd ed. (Oxford: Oxford University Press, 2015), 19-48:

11 St'u Alfred de Zayas, *The Genocide against the Armenians 1915-1923 and the Relevance of the 1948 Genocide Convention* (Beirut: Haigazian University Press, 2010), 41-62:

Justice: Reparations for the Armenian Genocide»), որն առաջարկում է ռեպարացիաների համապարփակ փաթեթ՝ ընդգրկելով գույքային, մշակութային և տարածքային բաղադրիչներ¹²: «Միջազգային քրեական իրավունքի հանդեսի» («International Criminal Law Review») 2014 թ. հատուկ համարը՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության ռեպարացիաներին, ներառում է Ֆրեդերիկ Մեգրեի՝ շարունակական խախտումների դոկտրինայի կիրառելիության, Պատրիկ Դյումբերիի՝ Թուրքիայի՝ Օսմանյան կայսրությանը «շարունակող» պետություն լինելու հետևանքների և Մարկո Ռոսչինիի՝ պատմական անարդարությունների համար պետական պատասխանատվության հաստատման վերաբերյալ առանցքային վերլուծությունները¹³:

Չնայած այս ծավալուն գրականությանը՝ կա մեթոդաբանական բաց, այն է՝ Հայոց ցեղասպանության հարցին վերաբերող հայալեզու իրավագիտական գրականությունը հիմնականում կենտրոնացած է պատմական և քաղաքական վերլուծության վրա, և համեմատաբար քիչ ուսումնասիրություններ են անդրադառնում շարունակական խախտման դոկտրինայի կիրառմանը՝ որպես ժամանակային սահմանափակումները հաղթահարող իրավական գործիքի: Սույն հոդվածը նպատակ ունի լրացնելու այդ բացը:

Ռեպարացիայի իրավական հիմքերը

Յեղասպանության արգելքը որպես «jus cogens» նորմ

Յեղասպանության արգելքը ժամանակակից միջազգային իրավունքում ճանաչված է որպես «jus cogens», այսինքն՝ ընդհանուր միջազգային իրավունքի այնպիսի կանոն, որից շեղում թույլատրելի չէ, և որը կարող է փոփոխվել միայն նույնաբնույթ հաջորդական կանոնով: Կոնվենցիայի հիմքում ընկած սկզբունքների համընդհանուր և պարտադիր բնույթը ճանաչվել է ԱՄԴ-ի կողմից «Վերապահումներ ցեղասպանության կանխարգելման և պատժի կոնվենցիայի վերաբերյալ» («Reservations to the Genocide Convention») փաստաթղթի մասին խորհրդատվական եզրակացության մեջ դեռ 1951 թ., որում դատարանը նշեց, որ ցեղասպանության կոնվենցիայի հիմքում ընկած սկզբունքները ճանաչված են քաղաքակիրթ ազգերի կողմից որպես պարտավորող պետությունների համար՝ նույնիսկ առանց որևէ պայմանագրային պարտավորության¹⁴: Հարկ է նկատել, սակայն, որ 1951 թ. եզրակացությունը դեռևս չէր կիրառում «jus

12 Տե՛ս Henry C. Theriault, Alfred de Zayas, Jermaine O. McCalpin, and Ara Papian (Armenian Genocide Reparations Study Group), *Resolution with Justice: Reparations for the Armenian Genocide* (Worcester, MA: AGRSG, 2015), 30-50:

13 Տե՛ս *International Criminal Law Review* 14, no. 2 (2014), Special Issue on Armenian Genocide Reparations, ed. Henry C. Theriault: Մասնավորապես՝ Frédéric Mégret, “The Notion of ‘Continuous Violations’, Expropriated Armenian Properties, and the European Court of Human Rights,” 317-331; Patrick Dumberry, “The Consequences of Turkey Being the ‘Continuing’ State of the Ottoman Empire in Terms of International Responsibility for Internationally Wrongful Acts,” 261-273; Marco Roscini, “Establishing State Responsibility for Historical Injustices: The Armenian Case,” 291-316:

14 Տե՛ս *Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, Advisory Opinion, ICJ Reports 1951, 15, at 23:

cogens»-ի՝ որպես ընդհանուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմի, հետագա եզրութաբանությունը. այն ճանաչեց կոնվենցիայի հիմքում ընկած սկզբունքների համընդհանուր և պարտադիր բնույթը, մինչդեռ ցեղասպանության արգելքի՝ որպես «jus cogens» նորմի որակումը հետագայում զարգացավ դոկտրինայում և դատական պրակտիկայում:

Արդարադատության միջազգային դատարանը «Բարսելոնա Թրաքշն» (Barcelona Traction) գործով (1970 թ.) ձևակերպեց «erga omnes» պարտավորությունները՝ նշելով, որ «ժամանակակից միջազգային իրավունքում ցեղասպանությանը վերաբերող արարքները, ինչպես նաև մարդու ֆունդամենտալ իրավունքների սկզբունքները» ստեղծում են պարտավորություններ ողջ միջազգային հանրության հանդեպ, և բոլոր պետությունները կարող են համարվել իրավական շահ ունեցողներ դրանց պաշտպանության հարցում¹⁵: Հետագայում «Ցեղասպանության կանխարգելման և պատժի կոնվենցիայի կիրառումը (Բոսնիա և Հերցեգովինան ընդդեմ Սերբիայի և Մոնտենեգրոյի)» գործով (2007 թ.) Արդարադատության միջազգային դատարանը հաստատեց, որ ցեղասպանության արգելքը պարտավորող նորմ է բոլոր պետությունների համար՝ անկախ պայմանագրային հանգամանքից, և ունի «jus cogens» բնույթ¹⁶:

Կարևոր է նկատել, որ 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանությունը նախորդել է 1948 թ. ցեղասպանության կոնվենցիային: Սակայն, ինչպես հիմնավորում է Ալֆրեդ դե Զայասը, կոնվենցիան չստեղծեց ցեղասպանության արգելքը, այլ կոդիֆիկացրեց արդեն գոյություն ունեցող սովորության իրավունքի սկզբունքը: Իսկ «Նյուրնբերգյան տրիբունալը, 1946 թ. «մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների» որակումը հիմնավորելիս հղում է կատարել Սևրի 1920 թ. պայմանագրի 230-րդ հոդվածին՝ որպես այդ որակման պատմական նախադեպի¹⁷:

Այս դոկտրինալ զարգացումները թույլ են տալիս հիմնավորել, որ ցեղասպանության արգելքի «jus cogens» նորմը կիրառելի է նաև 1915-1923 թթ. իրադարձությունների իրավական որակման համար: Ավելին՝ միջժամանակային իրավունքի պարադոքսը, ըստ որի՝ ակտը պետք է գնահատվի իր կատարման ժամանակ գործող իրավունքով, չի խոչընդոտում այս եզրահանգմանը ոչ թե այն պատճառով, որ «jus cogens»-ն ինքնին հետընթաց ուժ ունի, այլ որովհետև, ինչպես ստորև ցույց է տրվում, համապատասխան արարքների արգելքն արդեն գոյություն ուներ 1915 թ.՝ սովորության միջազգային իրավունքում, մարդկության օրենքներում և պատերազմի իրավունքում, իսկ հետագա փաստաթղթերը միայն կոդիֆիկացրին կամ հստակեցրին այն: Նման նորմերի

15 Տե՛ս *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain)*, Second Phase, Judgment, ICJ Reports 1970, 3, paras. 33-34:

16 Տե՛ս *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Judgment, ICJ Reports 2007, 43, para. 161:

17 Տե՛ս United Nations War Crimes Commission, *History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War* (London: HMSO, 1948), 35: Տե՛ս նաև De Zayas, *The Genocide against the Armenians*, 18-22:

առանձնահատկությունը դրանց ոչ դերոգատիվությունն¹⁸ է, ինչը նրանց հաղորդում է կիրառման տևողություն այնքան ժամանակ, քանի դեռ արարքը պահպանվում է:

Պետության պատասխանատվության սկզբունքը ՄԻՊՊ-ի շրջանակում

Ժամանակակից միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքներից մեկն այն է, որ պետության միջազգային յուրաքանչյուր իրավախախտում առաջացնում է այդ պետության միջազգային պատասխանատվությունը (ՄԻՊՊ, հոդված 1)¹⁹: Այս սկզբունքն ամրագրվեց 2001 թ., երբ Միջազգային իրավական հանձնաժողովն ավարտեց «Միջազգային իրավախախտումների համար պետությունների պատասխանատվության մասին» հոդվածներն ամփոփող աշխատանքը, որից հետո ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան իր A/RES/56/83 (12 դեկտեմբերի 2001 թ.) բանաձևով ողջունեց փաստաթղթի ընդունումը: Թեև ՄԻՊՊ-ն պաշտոնապես չի ենթարկվել պայմանագրային ընդունման, այն լայնորեն ճանաչվում է որպես միջազգային սովորության իրավունքի վավերական արտացոլում, ինչն Արդարադատության միջազգային դատարանը բազմիցս հաստատել է իր որոշումներում²⁰:

ՄԻՊՊ-ի 31-րդ հոդվածով նախատեսվում է, որ պատասխանատու պետությունը պարտավոր է լիարժեք հատուցել միջազգային իրավախախտմամբ պատճառված վնասը²¹: 30-րդ հոդվածի համաձայն՝ պատասխանատու պետությունը պարտավոր է նաև դադարեցնել շարունակվող ապօրինի արարքը և անհրաժեշտության դեպքում տալ չկրկնման համապատասխան երաշխիքներ: Կարևոր է ընդգծել, որ պետության պատասխանատվությունը չի վերանում միայն այն պատճառով, որ խախտումը կատարվել է վաղ անցյալում. պետության միջազգային պատասխանատվությունը կարող է շարունակվել այն դեպքերում, երբ շարունակվում է հենց միջազգային իրավունքի խախտում հանդիսացող արարքը, և ոչ միայն դրա հետևանքները, իսկ համապատասխան միջազգային պարտավորությունը շարունակում է պարտադիր լինել տվյալ պետության համար:

Ռեպարացիայի ձևերը

ՄԻՊՊ-ի 34-րդ հոդվածը հստակ ձևակերպում է ռեպարացիայի երեք հիմնական

18 Որևէ իրավունքի, նորմի կամ կանոնի սահմանափակում, նախանց կամ մասնակի չկիրառում: Այս դեպքում ոչ-դերոգատիվությունը դրա ժխտումն է՝ այսինքն, չեն կարող սահմանափակվել կամ չկիրառվել:

19 Տե՛ս ARSIWA, Article 1: “Every internationally wrongful act of a State entails the international responsibility of that State”: Տե՛ս նաև ILC, *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries*, Yearbook of the International Law Commission, vol. II, Part Two (2001), 32-33:

20 Տե՛ս, օրինակ, *Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)*, Judgment, ICJ Reports 1997, 7, para. 47, որտեղ ICJ-ն հատկապես հղում է կատարել ARSIWA-ի դեռ նախագծային հոդվածներին՝ որպես սովորության իրավունքն արտացոլող հոդվածների:

21 ARSIWA, Article 31(1): “The responsible State is under an obligation to make full reparation for the injury caused by the internationally wrongful act.”

ձևերը՝ ռեստիտուցիա, փոխհատուցում և սատիսֆակցիա, որոնք կարող են կիրառվել առանձին կամ համատեղ՝ լիարժեք հատուցման նպատակով²²:

Ռեստիտուցիա

ՄԻՊԳ-ի 35-րդ հոդվածը ռեստիտուցիան սահմանում է որպես «մինչև իրավախախտումը գոյություն ունեցած վիճակի վերականգնում»: Միաժամանակ նույն հոդվածը ռեստիտուցիան պայմանավորում է երկու վերապահմամբ. Այն պարտադիր է միայն այնքանով, որքանով նյութապես հնարավոր է, և որքանով չի առաջացնում ռեստիտուցիայից բխող օգուտի համեմատ ակնհայտ անհամաչափ ծանրաբեռնվածություն: Այս սահմանափակումները էական նշանակություն ունեն հատկապես գույքային, մշակութային և, առավել ևս, տարածքային ռեստիտուցիայի համատեքստում, որտեղ իրացման հնարավորության և համաչափության հարցերը հատկապես սուր են: Ռեստիտուցիան ներառում է գույքի վերադարձը, տարածքների և իրավական կարգավիճակի վերականգնումը²³: Հայոց ցեղասպանության համատեքստում ռեստիտուցիան առաջին հերթին վերաբերում է բռնագրավված ունեցվածքին և մշակութային ժառանգությանը: Ինչպես նկատում է Ալֆրեդ դե Զայասը, «հայ համայնքի հողերը, շենքերը, բանկային հաշիվներն ու գույքի այլ տարրեր Թուրքիայում պարբերաբար բռնագրավվել են»²⁴, և եթե այդ զանգվածային բռնագրավման համար չի կատարվում ռեստիտուցիա, ապա ցեղասպանության հանցագործության հետևանքը մնում է չհաղթահարված:

Փոխհատուցում

ՄԻՊԳ-ի 36-րդ հոդվածով փոխհատուցումը նախատեսվում է այն դեպքում, երբ վնասը հնարավոր չէ հատուցել ռեստիտուցիայի միջոցով: Փոխհատուցումը պետք է ընդգրկի «ֆինանսապես գնահատելի ցանկացած վնաս»՝ ներառյալ նյութական վնասները, կորցրած եկամուտը և, որոշ պայմաններում, ոչ նյութական վնասը²⁵:

Սատիսֆակցիա

ՄԻՊԳ-ի 37-րդ հոդվածով սատիսֆակցիան նախատեսվում է այն դեպքում, երբ ռեստիտուցիան և փոխհատուցումը բավարար չեն լիարժեք ռեպարացիայի համար: Սատիսֆակցիան կարող է ներառել խախտման ճանաչումը, ամստասանքի

22 ARSIWA, Article 34: “Full reparation for the injury caused by the internationally wrongful act shall take the form of restitution, compensation and satisfaction, either singly or in combination.”

23 Crawford J., *The International Law Commission’s Articles on State Responsibility: Introduction, Text and Commentaries*, Cambridge University Press, 2002, p. 213-219.

24 de Zayas A., “The Genocide against the Armenians 1915–1923 and the Relevance of the 1948 Genocide Convention,” Haigazian University Press, Beirut, 2010.

25 ARSIWA, Article 36(2): “The compensation shall cover any financially assessable damage including loss of profits insofar as it is established.”

արտահայտումը, պաշտոնական ներողությունը կամ այլ համապատասխան տարրեր²⁶: Կարևոր է հստակեցնել, թե ում արարքները կարող են որակվել որպես սատիսֆակցիա. պետության պատասխանատվության իմաստով սատիսֆակցիան ենթադրում է հենց պատասխանատու պետության կողմից խախտման ճանաչումը, ավստասանքի արտահայտումը կամ ներողությունը Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը երրորդ պետությունների կողմից, քաղաքականապես կարևոր է, սակայն ինքնին չի կազմում պատասխանատու պետության սատիսֆակցիա: Որպես այդպիսին կարող են դիտարկվել միայն Թուրքիայի՝ որպես պատասխանատու պետության որոշակի նախաձեռնությունները, որոնք, սակայն, պահանջում են առանձին նույնականացում և իրավական գնահատում: Ինչպես ընդգծվում է ՀՅՈՒՈԻԽ-ի զեկույցում, սատիսֆակցիան չի կարող փոխարինել իրավական ռեպարացիաներին և ընդամենը լիարժեք հատուցման մի մասն է:

Միջազգային դատական պրակտիկան

«Խոժովի գործարանի» (Chorzów Factory) սկզբունքը

Միջազգային իրավունքում ռեպարացիայի ինստիտուտի դոկտրինալ հիմքը դրել է Միջազգային արդարադատության մշտական պալատը 1928 թ. «Խոժովի գործարանի» (Chorzów Factory) (Գերմանիան ընդդեմ Լեհաստանի) գործով: Իր՝ ըստ էության փաստարկման 73-րդ պարագրաֆում Միջազգային արդարադատության մշտական պալատը ձևակերպեց այն հիմնարար սկզբունքը, որ ռեպարացիան պետք է «որքան հնարավոր է վերացնի անօրինական արարքի բոլոր հետևանքները և վերականգնի այն վիճակը, որը մեծ հավանականությամբ կլիներ, եթե այդ արարքը չկատարվեր»²⁷: Այս ձևակերպումը՝ որպես «*restitutio in integrum*»²⁸ սկզբունքի կանոնական արտահայտություն, ներառվել է ՄԻՊ-ում և շարունակում է մնալ ռեպարացիաների ողջ ինստիտուտի հիմնաքարը:

Կարևոր է ընդգծել, որ «Խոժովի գործարանի» սկզբունքը կիրառելի է անկախ խախտման հատուկ բնույթից: Ավելին՝ դատարանը հստակ ձևակերպեց, որ ռեպարացիայի պարտավորությունը «անօրինական ակտի անխուսափելի լրացումն է», այսինքն՝ ի հայտ է գալիս «*ipso facto*»²⁹ նույնիսկ առանց որևէ պայմանագրային դրույթի հստակ նախատեսման:

26 International Law Commission, *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries*, 2001, Article 37(2).

27 *Factory at Chorzów (Germany v. Poland)*, Merits, Judgment No. 13, PCIJ Series A, No. 17 (1928): 47. Բնագիրն անգլերեն. «... reparation must, as far as possible, wipe out all the consequences of the illegal act and re-establish the situation which would, in all probability, have existed if that act had not been committed»:

28 «*Restitutio in integrum*» («լիակատար վերականգնում» կամ «սկզբնական վիճակի վերականգնում») միջազգային իրավունքում նշանակում է խախտումից առաջ եղած վիճակի հնարավորիս վերականգնում:

29 «*Ipso facto*» («ինքնին այդ փաստով» կամ «հենց այդ հանգամանքով պայմանավորված») նշանակում է, որ հետևանքն առաջանում է հենց փաստի ուժով՝ առանց լրացուցիչ պայմանների:

«Ցեղասպանության կանխարգելման և պատժի կոնվենցիայի կիրառումը (Բոսնիա և Հերցեգովինան ընդդեմ Սերբիայի և Մոնտենեգրոյի)»

ԱՄԴ-ի 2007 թ. վճիռը «Ցեղասպանության կանխարգելման և պատժի կոնվենցիայի կիրառումը (Բոսնիա և Հերցեգովինան ընդդեմ Սերբիայի և Մոնտենեգրոյի)» գործով աննախադեպ նշանակություն ունի սույն թեմայի համար: Թեև դատարանը վճռեց, որ Սերբիան չի կատարել ցեղասպանություն, բայց Սրեբրենիցայի դեպքի առնչությամբ հաստատեց, որ Սերբիան խախտել է ցեղասպանության կոնվենցիայի առաջին հոդվածով նախատեսված՝ ցեղասպանությունը կանխելու և պատժելու պարտավորությունը, ինչի հետևանքով առաջացել է պետության պատասխանատվությունը³⁰: Այս վճիռը կարևոր է երկու պատճառով. առաջին՝ այն հաստատեց, որ ցեղասպանության կոնվենցիայի խախտումը կարող է առաջացնել ոչ միայն անհատական քրեական, այլև պետական պատասխանատվություն, և երկրորդ՝ այն ընդունեց, որ ցեղասպանության արգելքի «*erga omnes*» նորմը դատավարական հատուկ հետևանքներ ունի: Միաժամանակ պետք է հստակ նշել այս նախադեպի սահմանը. գործը հաստատում է, որ ցեղասպանությունը կարող է առաջացնել պետության պատասխանատվություն, սակայն ինքնին չի հիմնավորում իրավագործություն կամ պատասխանատվություն մինչ 1948 թ. տեղի ունեցած դեպքերի համար, քանի որ ԱՄԴ-ի ցեղասպանության գործերը սովորաբար սահմանափակված են կոնվենցիայի IX հոդվածով և դրա ժամանակային գործողության շրջանակով: Սա հատկապես ակնհայտ դարձավ Խորվաթիան ընդդեմ Սերբիայի գործում՝ պատասխանող պետության՝ կոնվենցիայով պարտավորված դառնալուց առաջ ընկած դեպքերի «*ratione temporis*» խնդրի առնչությամբ: Ուստի Հայոց ցեղասպանության պարագայում այս նախադեպը հենվելի է միմիայն պետական պատասխանատվության սկզբունքի, այլ ոչ թե նախակոնվենցիոն դեպքերի ժամանակային իրավագործության հարցում

Լոիզիդուն ընդդեմ Թուրքիայի շարունակական խախտման դոկտրինան

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի 1996 թ. դեկտեմբերի 18-ի վճիռը Լոիզիդուն ընդդեմ Թուրքիայի գործով սույն թեմայի համար ունի առանցքային նշանակություն: Կիպրոսի քաղաքացի Տիտինա Լոիզիդուն, ով սեփականատեր էր Հյուսիսային Կիպրոսի օկուպացված տարածքում, դիմել էր Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան՝ պնդելով, որ Թուրքիան, թույլ չտալով իրեն հասնել իր սեփականությանը, խախտել է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածը (սեփականության պաշտպանություն): Դատարանը մերժեց Թուրքիայի «*ratione temporis*»³¹ առարկությունը՝ պատճառաբանելով, որ սեփականության հասանելիության շարունակվող մերժումը շարունակական խախտում

30 Տե՛ս *Application of the Genocide Convention (Bosnia v. Serbia)*, paras. 425-438:

31 «*Ratione temporis*» նշանակում է «դատարանի իրավասության սահմանափակում ժամանակի հիմքով»:

է, որը դատարանի ժամանակային իրավագործության շրջանակում է³²: Միաժամանակ Լոիզիդուի անալոգիան չի կարող ուղղակիորեն փոխադրվել Հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանի գույքի վրա առանց մի շարք էական տարբերությունների հաշվառման. Լոիզիդուի գործը վերաբերում էր կենդանի դիմումատուի, նրա կողմից նույնականացված սեփականության, Թուրքիայի փաստացի վերահսկողության և կոնվենցիայի կիրառելիությունից հետո սեփականության հասանելիության շարունակվող մերժմանը: Հայոց ցեղասպանության գույքային պահանջները, ընդհակառակը, պահանջում են առանձին ապացուցողական և ժամանակային կամուրջ՝ սեփականության իրավունքի ապացուցում, շարունակվող սեփականատիրություն, «*ratione temporis*», ներքին միջոցների սպառում և վավերացումից հետո կատարված վարքագիծ:

Լոիզիդուի վճիռը դոկտրինալ կարևոր նորույթ ներմուծեց Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի պրակտիկայում՝ հաստատելով, որ սեփականության հասանելիության մերժումը, որն ընթացակարգային մակարդակում տեղի է ունեցել մինչև Թուրքիայի կողմից կոնվենցիայի վավերացումը, ստեղծում է շարունակվող իրավախախտում, որը ենթակա է դատարանի իրավասությանն այնքան ժամանակ, քանի դեռ խախտումը պահպանվում է: Հետագայում այս մոտեցումը հաստատվեց Կիպրոսն ընդդեմ Թուրքիայի (2001 թ.) միջպետական գործում, որի առնչությամբ դատարանը վճռեց, որ Թուրքիան պատասխանատու է բազմաթիվ շարունակական խախտումների համար Հյուսիսային Կիպրոսում: Հարկ է, սակայն, հաշվի առնել նաև հետագա էական ճշգրտումները, մասնավորապես՝ Դեմոկրուսն ընդդեմ Թուրքիայի (2010 թ.) գործը, որով դատարանը դիմումատուներից պահանջեց նախ սպառել Հյուսիսային Կիպրոսի անշարժ գույքի հանձնաժողովի (Immovable Property Commission) ներքին միջոցը: Այս նախադեպը ցույց է տալիս, որ ներքին միջոցների սպառման պահանջը կենտրոնական նշանակություն ունի Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանում ցանկացած ռազմավարության համար, ուստի Լոիզիդուն այս հարցում վերջնակետ չէ:

Ֆրեդերիկ Մեգրեն 2014 թ. իր կարևոր ուսումնասիրության մեջ հանգամանորեն վերլուծել է Լոիզիդուի և Կիպրոսն ընդդեմ Թուրքիայի գործերի ստեղծած նախադեպային հնարավորությունները հայության՝ Հայոց ցեղասպանության հետևանքով բռնագրավված սեփականության դեպքում³³: Չնայած Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի սահմանափակ «*ratione temporis*» իրավագործությանը 1915 թ. իրադարձությունների առումով՝ Մեգրենի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ շարունակական խախտման դոկտրինան կարող է որոշ գույքային պահանջների համար ապահովել փաստարկելի (*arguable*) իրավական շրջանակ՝ պայմանավորված սեփականության իրավունքի ապացուցմամբ, «*ratione temporis*»-ով, ներքին միջոցների սպառմամբ և իրավագործության սահմանափակումներով:

32 *St' u Loizidou v. Turkey (Merits)*, Application No. 15318/89, Judgment of 18 December 1996, ECHR Reports 1996-VI 2216, paras. 41-47, 56-57:

33 *St' u Mégret*, “The Notion of ‘Continuous Violations’, Expropriated Armenian Properties, and the European Court of Human Rights,” 317-331, esp. 325-330:

Գերմանիան ընդդեմ Իտալիայի գործով սահմանափակումը

ԱՄԴ-ի 2012 թ. վճիռը «Պետության դատական իմունիտետ (Գերմանիան ընդդեմ Իտալիայի)» գործով ցույց է տալիս, որ նույնիսկ միջազգային ծանր հանցագործությունների դեպքում գործնականում կարող են առաջանալ պետությունների իմունիտետի հետ կապված խոչընդոտներ, որոնք սահմանափակում են ռեպարացիաների պահանջների իրացումն ազգային դատարաններում³⁴։ Դատարանը վճռեց, որ պետական իմունիտետի՝ միջազգային սովորության իրավունքի կանոնը կիրառելի է նույնիսկ «*jus cogens*» նորմերի լուրջ խախտումների դեպքում։ Այս վճիռը կարևոր նախազգուշացում է. ռեպարացիաների ռազմավարությունը չի կարող հենվել միայն ազգային դատարանների վրա և պետք է հիմնականում հիմնված լինի դիվանագիտական ու միջպետական մեխանիզմների վրա։

Ժամանակային խնդիրը. վաղեմություն և միջժամանակային իրավունք (ժամանակի ընթացքում կիրառվող իրավունքի կանոններ)

Հայոց ցեղասպանության համար ռեպարացիաների պահանջի դեմ առաջ քաշվող երկու հիմնական հակափաստարկները ժամանակին առնչվող տարրերն են՝ վաղեմությունը և միջժամանակային իրավունքի սկզբունքը։ Սույն բաժնում քննարկվում են այս երկու փաստարկները, և ցույց է տրվում դրանց անբավարարությունը։

Միջազգային իրավունքի գերակշռող դիրքորոշման համաձայն՝ «*jus cogens*» նորմերի խախտումները, այդ թվում՝ ցեղասպանությունը, ենթակա չեն վաղեմության ժամկետի կիրառմանը։ Այս սկզբունքը պաշտոնական ձևակերպում ստացավ 1968 թ. ՄԱԿ-ի «Ռազմական հանցագործությունների նկատմամբ և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին» կոնվենցիայում, որի 1-ին հոդվածով հստակ ամրագրվեց, որ վաղեմությունը կիրառելի չէ ցեղասպանության հանցագործության համար³⁵։

Թեև Թուրքիան չի վավերացրել այս կոնվենցիան, դրա սկզբունքը ճանաչվում է միջազգային սովորության իրավունքի մաս, ինչը հաստատվում է ինչպես ՄԱԿ-ի մարմինների դիրքորոշումով, այնպես էլ պետական պրակտիկայով։ Դե Զայասը՝ որպես ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կոմիտեի նախկին քարտուղար, հատկապես ընդգծում է, որ «քանի որ ցեղասպանության հանցագործությունը փաստացի և իրավական առումով շարունակական բնույթ ունի, ռեստիտուցիայի միջոցը ժամանակի անցումով չի փակվել»³⁶։

Միջժամանակային իրավունքի սկզբունքը՝ ձևակերպված դեռ Մաքս Հյուբերի կողմից

34 *St'u Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening)*, Judgment, ICJ Reports 2012, 99, paras. 91-97:

35 *St'u Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes against Humanity*, 26 November 1968, 754 UNTS 73, Article 1:

36 De Zayas, *The Genocide against the Armenians*, 56: Բնագիրն անգլերեն. «... because of the continuing character of the crime of genocide in factual and legal terms, the remedy of restitution has not been foreclosed by the passage of time»:

1928 թ. Պալմաս կղզու (Նիդերլանդներն ընդդեմ ԱՄՆ-ի) գործով արբիտրաժային վճռում, պահանջում է, որ իրավական ակտը գնահատվի դրա շրջանում գործող իրավունքի համատեքստում և ոչ թե հետագայում զարգացած նորմերի շրջանակում³⁷։ Հակառակողները, հենվելով այս սկզբունքի վրա, պնդում են, որ քանի որ 1948 թ. ցեղասպանության կոնվենցիան 1915 թ. գոյություն չի ունեցել, Թուրքիան չի կարող պատասխան տալ դրա ընդունումից առաջ կատարված արարքների համար։

Այս փաստարկը, սակայն, թերի է երեք պատճառով։ Առաջին՝ ինչպես արդեն ցույց է տրվել, ցեղասպանության արգելքն ունեն սովորության ու «jus cogens» բնույթ դեռ կոնվենցիայի ընդունումից առաջ։ Կոնվենցիան կողմնակալացրեց, այլ ոչ թե ստեղծեց արգելքը։ Երկրորդ՝ 1915 թ. առաջ էլ՝ դեռ վաղուց, արգելված էին քաղաքացիական բնակչության նկատմամբ պատերազմական հանցագործությունները՝ ըստ 1899 և 1907 թթ. Հաագայի կոնվենցիաների, Մարտենսի կետի և մարդկության օրենքների ընդհանուր սկզբունքների։ Հենց դրանցով են առաջնորդվել Անտանտի դաշնակիցները 1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ հայտարարությամբ, որով Թուրքիայի կառավարությունը զգուշացվում էր «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված նոր հանցագործությունների» համար անձնական պատասխանատվության մասին։ Հարկ է, սակայն, հստակ տարբերակել իրավական կարգերը։ 1899 և 1907 թթ. Հաագայի կոնվենցիաները, Մարտենսի կետը և մարդկության օրենքները հիմնավորում են քաղաքացիական բնակչության դեմ ուղղված զանգվածային սպանությունների, տեղահանությունների ու հարձակումների ապօրինիությունը 1915 թ. դրությամբ, սակայն այս նորմերից բխող պետական պատասխանատվությունն ու ռեպարացիոն պարտավորությունը պետք է առանձին հիմնավորվեն (ո՞ր նորմը, ո՞ր սուբյեկտի նկատմամբ), և ոչ թե ստացվեն ուղղակիորեն հետագա «ցեղասպանություն» եզրույթից։

Երրորդ՝ Սևրի 1920 թ. պայմանագրի 230-րդ հոդվածը, որով օսմանյան կառավարությունը պարտավորվեց Անտանտի պետություններին հանձնել Հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատու անձանց, հաստատում է, որ արդեն այդ ժամանակ Թուրքիայի պարտավորությունները ճանաչվում էին որպես իրավաբանական և ոչ թե միայն բարոյական։ Թեև պայմանագիրը երբեք չվավերացվեց, դրա 230-րդ հոդվածը հետագայում ՄԱԿ-ի պատերազմական հանցագործությունների հանձնաժողովի կողմից որակվեց որպես Նյուրնբերգյան և Տոկիոյի կանոնադրությունների 6c և 5c հոդվածների՝ «մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների» կարգի ուղղակի նախադեպ³⁸։ Հարկ է հստակեցնել Սևրի պայմանագրի իրավական կարգավիճակը. քանի որ պայմանագիրը երբեք չվավերացվեց և ուժի մեջ չմտավ, 230-րդ հոդվածը պետք է դիտարկել առաջին հերթին որպես իրավական պատասխանատվության ժամանակակից ճանաչման վկայություն, այլ ոչ թե որպես ներկայիս պարտավորությունների ուղղակի և պարտադիր աղբյուր։

37 Տե՛ս *Island of Palmas Case (Netherlands v. United States)*, Award of 4 April 1928, 2 RIAA 829, 845 (per arbitrator Max Huber)։ Տե՛ս նաև Rosalyn Higgins, *Problems and Process: International Law and How We Use It* (Oxford: Clarendon Press, 1994), 173-177։

38 Տե՛ս United Nations War Crimes Commission, *History of the United Nations War Crimes Commission*, 35։ Տե՛ս նաև H. Rep. No. 106-933 (2000), United States Congress։

Ինչպես ընդգծել է Ռոզալին Հիգինսը՝ Արդարադատության միջազգային դատա-
րանի նախկին նախագահը, միջժամանակային իրավունքի սկզբունքը չպետք է դի-
տարկվի որպես հին ժամանակների հանցագործություններն ընթացիկ իրավական
հետևանքներից արտագատելու մեխանիզմ, հատկապես այն դեպքերում, երբ նոր
կանոնները ոչ թե ստեղծում են նոր պարտավորություններ, այլ կոդիֆիկացնում են
արդեն գոյություն ունեցողները: Բացի այդ՝ շարունակական խախտումների դեպքում
միջժամանակային իրավունքի սկզբունքն ինքնին չի դառնում անկիրառելի. որոշիչն
այն է, որ շարունակվող վարքագիծը պետք է խախտի հենց այդ վարքագծի պահին
պետության համար պարտադիր պարտավորությունը:

Ռեպարացիաների կիրարկումը որպես իրավական շարունակական պարտավորություն

ՄԻՊՊ-ի 14-րդ հոդվածի 2-րդ մասի դոկտրինալ վերլուծությունը

Սույն հոդվածի առանցքային ներդրումը Հայոց ցեղասպանության հետևանքների
իրավական որակումն է որպես շարունակական խախտում՝ ՄԻՊՊ-ի 14-րդ հոդվածի
2-րդ մասի համաձայն, որով ամրագրվում է. «Շարունակական բնույթ ունեցող մի-
ջազգային իրավախախտումը տարածվում է այն ամբողջ ժամանակահատվածի վրա,
որի ընթացքում գործողությունը շարունակվում է և մնում է անհամապատասխան
միջազգային պարտավորությանը»³⁹:

ՄԻՀ-ի մեկնաբանությունը 14-րդ հոդվածի վերաբերյալ տարբերակում է «ակնթար-
թային» (instantaneous) և «շարունակական» (continuing) գործողությունները: Շարու-
նակական գործողության առանձնահատկությունն այն է, որ խախտումը չի սպառվում
մի պահով, այլ պահպանվում է որպես իրավական վիճակ: Կարևոր է հատկապես
տարբերակել շարունակական խախտումն անցյալ գործողության շարունակական
հետևանքից: Առաջինն ակտիվ իրավախախտում է, որի համար գործում է պետության
պարտականությունը՝ դադարեցնելու խախտումը (ՄԻՊՊ, հոդված 30):

Հայոց ցեղասպանության շարունակվող ապօրինի վիճակը

Հայոց ցեղասպանության պարագայում ապօրինի վիճակը դրսևորվում է մի շարք
շարունակական խախտումներով, որոնք պահպանվում են մինչ օրս և ակտիվ իրա-
վախախտում են:

Առաջին՝ սեփականության շարունակվող ժխտում: 1915-1923 թթ. օսմանյան իշխա-
նությունների բռնագրաված հայկական մասնավոր, համայնքային ու եկեղեցական
գույքը երբեք չի վերադարձվել իր սեփականատերերին և նրանց ժառանգներին:
Թուրքիայի Հանրապետությունը՝ որպես Օսմանյան կայսրության պետական իրա-

39 ARSIWA, Article 14(2): “The breach of an international obligation by an act of a State having a continuing character extends over the entire period during which the act continues and remains not in conformity with the international obligation.” Տե՛ս նաև ILC, *Commentaries* (2001), 59-62:

վահաջորդը, շարունակում է վերահսկողություն իրականացնել այդ գույքի նկատմամբ, ինչը Լոիզիդուի դոկտրինայի լույսի ներքո թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածով պաշտպանված սեփականության իրավունքի շարունակական խախտում է:

Թաներ Աբչամի մանրագին հետազոտությունները, որոնք հիմնված են Թուրքիայի Հանրապետության ընդունած «Լքյալ գույքի մասին» օրենսդրության վրա (հատկապես՝ 1915 թ. «Tehcir Kanunu»-ն, 1923-1928 թթ. ընդունված հաջորդական օրենքները և ավելի ուշ՝ 1958 թ. վճռագիրը ոչ մուսուլմանական կոմունային հիմնադրամների մասին), ցույց են տալիս, որ բռնագրավումը ոչ թե մեկանգամյա գործողություն էր, այլ պարբերական իրավական գործընթաց, որը շարունակվել է Թուրքիայի Հանրապետության ողջ պատմության ընթացքում⁴⁰:

Երկրորդ՝ մշակութային ժառանգության ոչնչացում: Փաստագրված է, որ Արևմտյան Հայաստանում գտնվող հայկական եկեղեցիների, վանքերի, դպրոցների և գերեզմանատների ոչնչացումը կամ ձևափոխումը շարունակվել է 20-րդ դարի ողջ ընթացքում և որոշ դեպքերում շարունակվում է առ այսօր: Հայկական մշակութային հուշարձանների ոչնչացման մասին հաշվետվությունները, որոնք պատրաստել են Տիգրան Գույումջյանը և այլ հայագետ-մասնագետներ, ցույց են տալիս, որ 1914 թ. գոյություն ունեցող մոտ 2 500 հայկական եկեղեցիների մեծ մասը ոչնչացվել, լքվել կամ վերածվել է մզկիթի, ամբարի կամ զորանոցի: Մշակութային ժառանգության ոչնչացման այս շարունակական գործընթացը մշակութային իրավունքների, ինչպես նաև ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1972 թ. համաշխարհային ժառանգության մասին կոնվենցիայով նախատեսված ընդհանուր պարտականությունների խախտում է: Այս պնդումը մշակութային ժառանգության մասով պահանջում է առավել ճշգրիտ իրավական հիմնավորում և ապացույցներ. անհրաժեշտ է նշել, թե կոնկրետ որ պարտավորություններն են պարտադիր Թուրքիայի համար և ի՞նչ ամսաթիվից: Մասնավորապես՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1972 թ. կոնվենցիան Թուրքիայի համար պարտադիր է դառնում նրա վավերացման պահից (ըստ առկա տվյալների՝ 1983 թ.)՝ ենթակա ճշգրտման և հղումով հաստատման), ուստի մինչ այդ ամսաթիվը կատարված ոչնչացումները պետք է գնահատվեն ընդհանուր ու սովորության նորմերի լույսի ներքո, իսկ դրանից հետո շարունակվող գործողություններն ու անգործությունը՝ հենց կոնվենցիայի շրջանակում: Ցանկալի է նաև փաստագրել կոնկրետ ոչնչացման դեպքերն ու դրանց ժամանակագրությունը:

Երրորդ՝ տեղահանված համայնքի իրավունքների չվերականգնում: Հայոց ցեղասպանության հետևանքով տեղահանված հայերի ժառանգները ինչպես Հայաստանի Հանրապետությունում, այնպես էլ Սփյուռքում շարունակում են զրկված մնալ հայրենի տուն վերադառնալու իրավունքից՝ առանց Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի և ՄԱԿ-ի 2005 թ. Հիմնական սկզբունքների («Իրավական պաշտպանության միջոցի և հատուցման իրավունքի վերաբերյալ հիմնական սկզբունքներ և

40 St'ü Taner Akçam, "The Spirit of the Law: Following the Traces of Genocide in the Law of Abandoned Property," *International Criminal Law Review* 14, no. 2 (2014): 377-395; St'ü Taner Akçam and Ümit Kurt, *The Spirit of the Laws: The Plunder of Wealth in the Armenian Genocide* (New York: Berghahn Books, 2015), 37-94:

ուղեցույցներ») շրջանակում երաշխավորված միջոցների: Այս իրավունքի իրավական աղբյուրը պետք է հստակ նշվի. այն կարող է հիմնվել Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի և թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի, Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի (ICCPR) համապատասխան դրույթների կամ սովորության իրավունքի վրա: Ինչ վերաբերում է 2005 թ. Հիմնական սկզբունքներին, ապա դրանք «փափուկ իրավունք» բնույթի ուղեցույց են և ինքնին չեն ստեղծում դատական ատյան կամ Թուրքիայի դեմ ուղղակիորեն իրացվելի անհատական իրավունք:

Թուրքիայի՝ Օսմանյան կայսրությանը շարունակող պետություն լինելու հարցը

Շարունակական խախտման դոկտրինայի կիրառման համար կարևոր է հիմնավորել, որ ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետությունը կրում է պատասխանատվություն Օսմանյան կայսրության գործողությունների համար: Միջազգային իրավագիտության մեջ գերակշռող դիրքորոշումը, որը հաստատվում է Պատրիկ Դյումբերիի մանրագնին վերլուծությամբ, այն է, որ Թուրքիան Օսմանյան կայսրությանը «շարունակող պետություն» («continuing state») է, այլ ոչ թե իրավահաջորդ. այս կարգավիճակը ենթադրում է, որ պետության միջազգային իրավաբանական անձը պահպանվել է, հետևաբար պետական պատասխանատվությունը՝ ևս⁴¹: Արդարության համար հարկ է նշել, որ այս դիրքորոշումն անվիճելի չէ. այնպիսի հեղինակներ, ինչպիսին Էմրե Օքթեմն է, պնդում են, որ 1923 թ. Թուրքիայի Հանրապետությունը ձևավորվել է որպես նոր պետական սուբյեկտ՝ Օսմանյան կայսրության հետ իրավաբանական անձի ընդհատմամբ: Այս հակափաստարկը, սակայն, պակաս համոզիչ է, քանի որ, ինչպես ցույց են տալիս Դյումբերին և Ավետյանը, Թուրքիան փաստացի ստանձնել է Օսմանյան կայսրության պարտքերը, պայմանագրային հարաբերությունները և ակտիվները, ինչը համատեղելի է շարունակող, այլ ոչ թե նոր պետության կարգավիճակի հետ, և անհամատեղելի է իրավահաջորդության ընտրովի մերժման հետ:

Վահագն Ավետյանը, պատասխանելով Պուլատ Թաքարի և Մաքսիմ Գաունի դիրքորոշմանը, հանգամանորեն ցույց է տալիս, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը ոչ միայն պաշտոնապես է Օսմանյան կայսրությանը շարունակող պետությունը, այլև փաստացի շարունակել է Օսմանյան կայսրության սկսած ապօրինի գործողությունները հայերի դեմ՝ հատկապես լքյալ գույքի օրենսդրությունը կիրառելով նաև 1923 թ. և հետագա տասնամյակներում: Այս հանգամանքները՝ շարունակական պետականությունը և բուն ապօրինի վիճակի շարունակումը, հաստատում են Թուրքիայի Հանրապետության պատասխանատվությունը:

41 St' u Dumberry, "The Consequences of Turkey Being the 'Continuing' State of the Ottoman Empire in Terms of International Responsibility for Internationally Wrongful Acts," 261-273: St' u նաև Vahagn Avedian, "State Identity, Continuity, and Responsibility: The Ottoman Empire, the Republic of Turkey and the Armenian Genocide," *European Journal of International Law* 23, no. 3 (2012): 797-820:

Կոնկրետ իրավական պահանջներ

Հայոց ցեղասպանության համար ռեպարացիաների հարցի առավել արդյունավետ ներկայացման համար անհրաժեշտ է խնդիրը ընդհանուր ձևակերպումների դաշտից տեղափոխել կոնկրետ իրավական պահանջների հարթություն: Ստորև ներկայացված դասակարգումը հիմնված է ՀՅՈՒՄԻՄ-ի 2015 թ. գեկույցի վրա՝ դոկտրինալ որոշակի ճշգրտումներով:

Գույքային պահանջներ

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում և դրանից հետո զանգվածայնորեն բռնազրավված հայկական գույքն ընդգրկում է անշարժ գույք (բնակելի տներ, գյուղատնտեսական հողեր, քաղաքային անշարժ գույք), կոմերցիոն ակտիվներ (բիզնեսներ, արհեստանոցներ, ֆինանսական ակտիվներ՝ ներառյալ բանկային հաշիվներն ու ապահովագրական պոլիսները) և, ի վերջո, եկեղեցական ու համայնքային սեփականությունը: ՀՅՈՒՄԻՄ-ի գեկույցում առաջարկվում է հաշվարկային մեթոդ, որը հենվում է 1919 թ. Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի ընթացքում Պոդոս Նուբարի և հայկական պատվիրակության կազմած հաշվարկների վրա՝ լրացված ժամանակակից ակտուարական ճշգրտումներով: Այս պահանջները կարող են հիմնավորվել ինչպես ՄԻՊԴ-ի 35-րդ և 36-րդ հոդվածներով (ռեստիտուցիա և փոխհատուցում), այնպես էլ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի շարունակական խախտման հիմքով: Միաժամանակ գործնական մակարդակում գույքային պահանջներն անխուսափելիորեն կանգնում են ապացուցողական և ընդունելիության մի շարք հարցերի առջև, որոնք պահանջում են առանձին քննարկում. սեփականության իրավունքի ապացուցումը, դիմողի դատավարական լեգիտիմությունը, ժառանգական իրավահաջորդությունը, բռնազրավման փաստի փաստագրումը, գույքի նկատմամբ Թուրքիայի ներկայիս վերահսկողությունը, թուրքական ներքին միջոցների սպառումը և ընտրված ատյանի, մասնավորապես՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի «ratione temporis» իրավագործության շրջանակը: Այս հարցերի վերլուծությունը գույքային ցանկացած պահանջի կենսունակության նախապայմանն է:

Անհատական մակարդակում գրանցվել են մասնակի ճանաչման դեպքեր. 2004-2005 թթ. «New York Life Insurance Company»-ի և «AXA»-ի դեմ ԱՄՆ-ի դատարաններում հարուցված դասակարգային հայցերը հանգեցրին համապատասխանաբար 20 և 17 միլիոն դոլարի համաձայնության, որոնք վճարվել են ցեղասպանության զոհերի ժառանգներին: Կարևոր է, սակայն, ճշգրտել այս դեպքերի նշանակությունը. դրանք մասնավոր ապահովագրական վեճերի կարգավորումներ էին, այլ ոչ թե Թուրքիայի պետական պատասխանատվությունը կամ շարունակական խախտումը հաստատող դատական ակտեր: Ուստի դրանք օգտակար են որպես փաստագրման և գնահատման մեթոդաբանության, ինչպես նաև դատավարական կենսունակության օրինակ, սակայն չեն ստեղծում նախադեպ Թուրքիայի միջազգային պատասխանատվության համար:

Մշակութային և կրոնական ժառանգություն

Մշակութային ռեստիտուցիայի պահանջներն ընդգրկում են՝ ա) պահպանված հայկական եկեղեցիների ու վանքերի վերադարձը՝ ներառյալ Աղթամարի Սուրբ Խաչը, Աղբակի վանքը և բազմաթիվ այլ կառույցներ, բ) ոչնչացված հուշարձանների վերակառուցումը կամ համարժեք փոխհատուցումը, գ) մշակութային արժեքների վերադարձը՝ ներառյալ ձեռագրերը, սրբապատկերներն ու լիտուրգիական իրերը, որոնք գտնվում են թուրքական պետական թանգարաններում կամ մասնավոր հավաքածուներում, դ) պատմական հիշողության պաշտպանության երաշխիքները:

Հատկապես նշանակալից է Կիլիկիայի կաթողիկոսության 2015 թ. ընդունված հայցը Սսի (այժմ՝ Քոզան) Սուրբ Աթոռի վերադարձի վերաբերյալ, որը ներկայացվել է Թուրքիայի սահմանադրական դատարանին, ապա՝ անհաջող արդյունքից հետո՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանին: Թեև երկու դատարաններն էլ կիրառեցին գործն անընդունելի ճանաչելու կանոնները՝ հիմնականում ներքին միջոցների չսպառման հիմքով, բայց և այնպես նման հայցերի շարունակական ներկայացումը կարևոր է իրավական ռազմավարության առումով՝ որպես Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի «ratione temporis» իրավագործության շրջանակների ընդլայնման համար ճնշում:

Տարածքային հարցեր

Տարածքային ռեստիտուցիայի հարցը պահանջում է ընդգծված զգուշավոր մոտեցում իրավական, քաղաքական ու գործնական բարդությունների պատճառով: Իրավական տեսանկյունից կարելի է հիշել Սևրի 1920 թ. պայմանագիրը, որի 88-րդ հոդվածով Թուրքիան ճանաչեց Հայաստանը որպես «ազատ և անկախ պետություն», իսկ 89-93-րդ հոդվածներով ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնին վստահվեց Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի որոշումը, որը պետք է անցներ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներով՝ Հայաստանին տալով ելք Սև ծով⁴²: 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին Վիլսոնի արբիտրաժային վճիռը հաստատեց այդ սահմանը:

Զնայած Սևրի պայմանագիրը երբեք չվավերացվեց և փաստացիորեն փոխարինվեց Լոզանի 1923 թ. պայմանագրով, Արա Պապյանի և այլ իրավագետների վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ վիլսոնյան արբիտրաժային վճիռը՝ որպես առանձին միջազգային իրավական ակտ, պահպանում է իր իրավական ուժը: Միաժամանակ ՀՅՈՒՈՒԽ-ի զեկույցը նորարարական մոտեցում է առաջարկում տարածքային հարցի վերաբերյալ. այն դիտարկում է մի շարք տարբերակներ՝ եկեղեցական ու մշակութային սեփականության խորհրդանշական վերադարձից մինչև սահմանների իրավական կարգավիճակի, սահմանազատման և սահմանագծման հետ կապված հարաբերությունների կարգավորում՝ տարածքների ապառազմականացման և համատեղ

42 St'u Treaty of Peace with Turkey, signed at Sèvres, 10 August 1920 (Treaty of Sèvres), Articles 88-93: 230-րդ հոդվածով նախատեսվում էր հայ ժողովրդի զանգվածային սպանությունների համար պատասխանատու անձանց հանձնում Անտանտի պետություններին:

կառավարման ձևաչափով: Հարկ է ընդգծել, սակայն, որ վիլսոնյան արբիտրաժային վճռի շարունակվող իրավական ուժի մասին թեզը խիստ վիճելի է. Սևրի պայմանագիրը երբեք ուժի մեջ չմտավ, փաստացի փոխարինվեց Լոզանի պայմանագրով, և տարածքային ռեստիտուցիան, ի տարբերություն ռեպարացիայի այլ ձևերի, շոշափում է պայմանագրի վավերականության, չվավերացման, էֆեկտիվության, պետական պրակտիկայի, լուր համաձայնության, ինչպես նաև անվտանգային ու քաղաքական իրացելիության խնդիրները: Ուստի վիլսոնյան վճռի փաստարկը պետք է ներկայացվի որպես վիճարկվող, և ոչ թե վերջնականապես հաստատված դիրքորոշում, իսկ չվավերացման հանգամանքը՝ որպես էական խոչընդոտ, և ոչ թե անցողիկ վերապահում: Սույն հոդվածն առաջարկում է, որ իրավագիտական տեսանկյունից տարածքային հարցի հիմնավորումը պետք է զարգանա ոչ թե որպես մաքսիմալիստական պահանջ, այլ որպես բանակցային «կլորացված» (rounded) դիրք՝ թողնելով քաղաքական լուծումների տարածքը:

Անհատական պահանջներ

Անհատական մակարդակում հնարավոր է առաջադրել ժառանգական գույքային, նյութական և ոչ նյութական վնասի փոխհատուցման պահանջներ: Այս պահանջները կարող են ներկայացվել ինչպես ազգային դատարաններում (չնայած պետական իմունիտետի սահմանափակումներին), այնպես էլ միջազգային մեխանիզմների միջոցով՝ ներառյալ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը, ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների մարմինները, ինչպես և Թուրքիայի ներքին դատարանները՝ հատկապես հաշվի առնելով 2008 թ. ընդունված ոչ մուսուլման համայնքների հիմնադրամների մասին օրենքի փոփոխությունները: Իհարկե, պետք է նաև հաշվի առնել, որ թվարկված միջոցառումները կապված են մի շարք դատավարական լուրջ խոչընդոտների հետ, որոնք պետք է առանձին վերլուծվեն՝ դիմողի դատավարական լեգիտիմությունը, սեփականության իրավունքի ու ժառանգական իրավահաջորդության ապացուցումը, օտարերկրյա դատարաններում պետական իմունիտետը, ներքին միջոցների սպառումը, վաղեմությունը, և, վերջապես, կայացված որոշումների իրացելիությունը:

Գործնական առաջարկներ ռեպարացիաների ռազմավարության վերաբերյալ

Ռազմավարական դատավարություն

Անհրաժեշտ է զարգացնել միջազգային համակարգված դատավարական ռազմավարություն, որն ընդգրկում է՝ ա) գործերի համակարգված ներկայացում տարբեր իրավական ատյաններում՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան, ազգային դատարաններ Թուրքիայում և երրորդ պետություններում, բ) աստիճանական նախադեպերի ստեղծում՝ սկսելով գործնական դատավարության հաջողության ավելի բարձր հավանականություն ունեցող դեպքերից (օրինակ՝ եկեղեցական սեփա-

կանություն, անհատական գույքային պահանջներ), գ) ակադեմիական և իրավական աջակցության ապահովում՝ ակտիվ «amicus curiae»⁴³ մասնակցության ձևաչափով:

Միջազգային արբիտրաժ և քվազիդատարաններ

Քանի որ դասական միջազգային դատարանների իրավագործությունը սահմանափակված է պետությունների համաձայնության պահանջով, անհրաժեշտ է ուսումնասիրել այլ մեխանիզմներ՝ Մշտական արբիտրաժային պալատը, «ad hoc»⁴⁴ արբիտրաժային տրիբունալները, մարդու իրավունքների ՄԱԿ-ի մարմինները: Հատկապես հեռանկարային են դիտվում թեմատիկորեն ստեղծվող մեխանիզմները, ինչպիսին էր Հոլոքոստից բխող ակտիվների կարգավորման հատուկ ֆոնդերի համակարգը: Դե Զայասի առաջարկը ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների գերագույն հանձնակատարության գրասենյակում Հայոց ցեղասպանության գոհերի և նրանց ժառանգների համար հատուկ ֆոնդի ստեղծման մասին ձևավորում է կոնկրետ ինստիտուցիոնալ լուծման մոդել: Հարկ է, սակայն, յուրաքանչյուր մեխանիզմի համար նշել նրա իրավագործության նախապայմանը. Մշտական արբիտրաժային պալատը և «ad hoc» տրիբունալները գործում են միայն պետությունների համաձայնության դեպքում, ՄԱԿ-ի պայմանագրային մարմինները պահանջում են համապատասխան պայմանագրին Թուրքիայի մասնակցությունը և անհատական դիմումների ընդունելիության պայմանների բավարարում, իսկ հատուկ ֆոնդի ստեղծումը ենթադրում է քաղաքական որոշում: Ուստի այս մեխանիզմները չեն կարող ներկայացվել որպես անմիջապես հասանելի, և դրանց ակտիվացման ուղին պետք է առանձին հիմնավորվի:

Հայաստանի Հանրապետության դերակատարությունը

Հայաստանի Հանրապետությունը կարող է ձևավորել իրավական հստակ պահանջների փաթեթ, որը կներկայացվի որպես պաշտոնական դիրքորոշում միջազգային հարթակներում: Կարևոր է հատկապես մշակել դիվանագիտական ճշգրիտ ռազմավարություն, որը կներդաշնակեցնի մաքսիմալիստական պահանջներն ընթացիկ քաղաքական իրողությունների հետ: Հաջող մոդելներ կարող են լինել Գերմանիայի՝ Հոլոքոստի համար ստանձնած ռեպարացիոն պարտավորությունները՝ ընդունված 1952 թ. Լյուքսեմբուրգի համաձայնագրով և առ այսօր պահպանվող, ինչպես նաև Բանգլադեշի 1971 թ. ցեղասպանության համար Պակիստանի հետ բանակցությունները (թեև դրանք չհանգեցին լուծման):

Սփյուռքի դերակատարությունը

Հայկական սփյուռքը կարող է էական դեր կատարել դատական գործերի նախա-

43 «Amicus curiae» նշանակում է «դատարանի կողմից ընդունվող երրորդ անձ, որը գործի կողմ չէ, բայց տրամադրում է օգտակար իրավական կարծիք կամ տեղեկություն»:

44 «Ad hoc» նշանակում է «հատուկ տվյալ դեպքի կամ խնդրի համար ստեղծված ժամանակավոր լուծում կամ մարմին»:

ձեռնման, քաղաքական լոբբիստական աշխատանքի, փաստերի ու ապացույցների հավաքագրման ուղղությամբ: Հատկապես կարևոր է ընտանեկան փաստաթղթերի, նոտարական ակտերի, ապահովագրական պոլիսների և բանկային փաստաթղթերի համակարգված հավաքագրումը, որոնք կազմում են առանձին գույքային պահանջների փաստագիտական հիմքը:

Գործնական և իրավական խոչընդոտներ

Չնայած վերոնշյալ իրավական հիմնավորումներին՝ ռեպարացիաների հարցը բախվում է մի շարք լուրջ խոչընդոտների:

Առաջին՝ պետությունների իմունիտետը, որը հաստատվել է Գերմանիան ընդդեմ Իտալիայի գործով, սահմանափակում է ազգային դատարանների իրավագործությունը մյուս պետությունների նկատմամբ, նույնիսկ «jus cogens» խախտումների դեպքում: Երկրորդ՝ միջազգային դատարանների, ի մասնավորի՝ Արդարադատության միջազգային դատարանի պարտադիր իրավագործության սահմանափակ բնույթը. Արդարադատության միջազգային դատարանը կարող է քննել հարցը միայն գործին առնչվող երկու պետությունների (ընդ որում՝ դրանցից մեկը Հայաստանն է) համաձայնության դեպքում, որը Թուրքիան, ակնհայտ է, չի տալու: Երրորդ՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի «ratione temporis» իրավագործության սահմանափակումը. դատարանն իրավասու է գնահատել միայն 1954 թվականից (Թուրքիայի վավերացման տարին) կամ 1987 թվականից (անհատական դիմումների իրավագործության ընդունման տարին) հետո տեղի ունեցած դեպքերը, ինչը Հայոց ցեղասպանության դեպքում պահանջում է շարունակական խախտման ռազմավարության կիրառում: Չորրորդ՝ քաղաքական կամքի բացակայությունը. ռեպարացիաների հարցը մեծապես կախված է քաղաքական գործընթացներից, և ուժեղ իրավական փաստարկները հաճախ բավարար չեն առանց համապատասխան քաղաքական ճնշման:

Գիտական հիմնավորվածության ու մեթոդաբանական ամբողջության համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ ռեպարացիաների պահանջի դեմ առաջ քաշվող հիմնական հակափաստարկներին:

Առաջին՝ «pacta sunt servanda»⁴⁵ և Լոզանի պայմանագրի փաստարկը: Թուրքիան և որոշ հետազոտողներ պնդում են, որ 1923 թ. Լոզանի պայմանագիրը, որը կարգավորեց Թուրքիայի Հանրապետության սահմանները և ճշտեց փոքրամասնությունների կարգավիճակը, փակեց Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող բոլոր հարցերը: Սակայն Լոզանի պայմանագիրը չներառեց ռեպարացիաների հարցը հայերի համար, և Հայաստանի Հանրապետությունը այդ պայմանագրի կողմ չէր: Բացի այդ՝ «jus cogens» խախտումների հետևանքների հարցը չի կարող փակվել երկկողմ պայմանագրով՝ առանց գոհերի համաձայնության, ինչը բազմիցս հաստատվել է ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կոմիտեի կողմից:

Երկրորդ՝ պետական իրավահաջորդության փաստարկը: Որոշ հետազոտողներ,

45 «Pacta sunt servanda» նշանակում է, որ պայմանագրերը պարտադիր են և պետք է կենսագործվեն բարեխղճորեն:

այդ թվում՝ Պուլատ Թաքարն ու Մաքսիմ Գաուենը, պնդում են, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը 1923 թ. ստեղծվեց որպես նոր պետություն, որն Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդը չէ: Այս փաստարկը, ինչպես արդեն ցույց է տրվել վերևում, հակասում է միջազգային իրավագիտության մեջ գերակշռող դիրքորոշմանը. Թուրքիան ճանաչվում է որպես Օսմանյան կայսրությանը «շարունակող պետություն»: Բացի այդ՝ Թուրքիայի Հանրապետությունն ակտիվորեն ընդունել է Օսմանյան կայսրության պարտավորությունները՝ արտաքին պարտքի մարման, պայմանագրային հարաբերությունների շարունակման ու ակտիվների յուրացման տեսանկյունից, ինչն անհամատեղելի է իրավահաջորդի կարգավիճակի ընտրովի մերժման հետ:

Երրորդ՝ տարածաշրջանային ապակայունացման փաստարկը: Որոշ քաղաքագետներ պնդում են, որ Հայոց ցեղասպանության ռեպարացիաների պահանջի առաջաշումը կարող է ապակայունացնել Հարավային Կովկասը կամ թուրք-հայկական հարաբերությունները: Այս փաստարկը, սակայն, քաղաքագիտական է և ոչ իրավագիտական. քաղաքական անհարմարությունը չի կարող հանդիսանալ իրավական պատասխանատվությունից խուսափելու հիմնավորում: Ընդհակառակը, ինչպես ցույց է տալիս միջազգային փորձը՝ Հոլոքոստի, ապարտեիդի, Ռուանդայի և Հարավային Աֆրիկայի օրինակները, չկարգավորված պատմական անարդարությունները երկարաժամկետ հեռանկարում առաջացնում են ավելի մեծ ռիսկեր, քան դրանց իրավական կարգավորումը:

Եզրակացություն

Սույն հոդվածի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Հայոց ցեղասպանության համար ռեպարացիաների պահանջն ունի ընդհանրացված և բազմակողմանի միջազգային իրավական հիմքեր: Ցեղասպանության արգելքը՝ որպես «jus cogens» նորմ, պետության պատասխանատվության ընդհանուր սկզբունքները ՄԻՊԴ-ի շրջանակում և լիարժեք ռեպարացիայի պարտավորությունը՝ «Խոժովի գործարանի» (Գերմանիան ընդդեմ Լեհաստանի) գործից մինչև ժամանակակից դատական պրակտիկա, ստեղծում են այն իրավական շրջանակը, որում կարող է ձևակերպվել նման պահանջը:

Հոդվածի ներդրումն առաջին հերթին այն է, որ Հայոց ցեղասպանության հետևանքները որակվում են միջազգային շարունակական իրավախախտում՝ ըստ ՄԻՊԴ-ի 14-րդ հոդվածի 2-րդ մասի, ինչը կարող է հիմնավորել պահանջների որոշակի կատեգորիաներ՝ այն դեպքերում, երբ հնարավոր է հաստատել ներկայիս ապօրինի վարքագիծ և գործող առաջնային պարտավորություն, ու դրանով թուլացնել, թեև ոչ ամբողջապես հերքել, ժամանակային սահմանափակումների և միջժամանակային իրավունքի դասական հակափաստարկները: Լոիզիդուն ընդդեմ Թուրքիայի դոկտրինայի և Մեզրեի դեպքերի վերլուծության հիմքով հիմնավորվում է, որ բռնագրավված հայկական սեփականության շարունակվող ժխտումը, մշակութային ժառանգության ոչնչացման շարունակումը և տեղահանված համայնքների իրավունքների չվերականգնումը ակտիվ իրավախախտումներ են, որոնց համար Թուրքիայի Հանրապետությունը՝ որպես Օսմանյան կայսրությանը շարունակող պետություն,

կրում է ընթացիկ պատասխանատվություն: Միաժամանակ ակնհայտ է, որ իրավական ուժեղ հիմնավորումներն առանձին-առանձին չեն կարող ապահովել ռեպարացիաների իրացումը: Հիմնական խոչընդոտները ոչ այնքան իրավագիտական են, որքան քաղաքական ու ինստիտուցիոնալ. պետությունների իմունիտետը, միջազգային դատարանների սահմանափակ իրավագործությունը և քաղաքական կամքի պակասը շարունակում են սահմանափակել պրակտիկ հնարավորությունները: Դրանց հաղթահարման համար անհրաժեշտ է բազմակողմ ռազմավարություն, որը կներդաշնակեցնի դատավարական մոտեցումները, դիվանագիտական աշխատանքը և քաղաքական ճնշման մեխանիզմները:

Սույն հոդվածի ներդրումն այն է, որ ռեպարացիաների հարցը դասակարգվում է որպես ակտուալ իրավական պարտավորություն, որը բխում է միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքներից, և ոչ թե սոսկ որպես պատմական արդարության հարց: Այս մոտեցումը ոչ միայն հզորացնում է իրավական փաստարկման տեսական հիմքերը, այլև տրամադրում է կոնկրետ դատավարական և դիվանագիտական գործիքներ՝ տեսականորեն և գործնականորեն իրացնելու համար: Ամփոփելով՝ սույն վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ շարունակական խախտման դոկտրինան կարող է իրավական շրջանակ ապահովել ռեպարացիոն պահանջների որոշակի կատեգորիաների համար, մինչդեռ դրանց լիարժեք իրացումը մնում է կախված ապացուցողական, դատավարական և քաղաքական մի շարք գործոններից: Հետագա հետազոտությունն ու դատավարական պրակտիկան պետք է հստակեցնեն այն պայմանները, որոնց դեպքում շարունակվող ապօրինի վարքագիծը և գործող առաջնային պարտավորությունը կարող են հաստատվել կոնկրետ պահանջների շրջանակում:

THE DOCTRINE OF CONTINUING VIOLATIONS AND THE INTERNATIONAL LEGAL BASIS OF REPARATIONS FOR THE ARMENIAN GENOCIDE

*Sargis Aghasyan,
Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia*

SUMMARY

This article examines the international legal foundations for claims of reparations for the Armenian Genocide through the lens of the modern doctrine of state responsibility and the concept of continuing violations. The study seeks to determine whether developments in contemporary international law provide a legal basis for attributing responsibility to the Republic of Turkey and for deriving corresponding obligations of reparation, despite the historical character of the genocide and its consequences.

The article analyzes the prohibition of genocide as a *jus cogens* norm, the International Law Commission's 2001 Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful

Acts (ARSIWA), and the principal forms of reparation, namely restitution, compensation, and satisfaction. Particular attention is devoted to international judicial practice, including the Chorzów Factory, Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, Loizidou v. Turkey, and other relevant cases that have shaped the doctrine of continuing violations.

The article argues that certain infringements of property, cultural, and community rights resulting from the Armenian Genocide may be characterized as continuing internationally wrongful acts where conduct contrary to international obligations persists in the present. At the same time, it addresses the principal legal obstacles facing such claims, including intertemporal law, questions of prescription and limitation, issues of state continuity and jurisdiction, as well as evidentiary challenges.

The article concludes that the doctrine of continuing violations may provide a legal framework for substantiating certain categories of reparations claims arising from the Armenian Genocide. Nevertheless, the practical implementation of such claims continues to face significant legal, procedural, and political challenges.

Keywords: Armenian Genocide, reparation, state responsibility, continuing violations, state continuity.

ДОКТРИНА ПРОДОЛЖАЮЩИХСЯ НАРУШЕНИЙ И МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВОВОЕ ОСНОВАНИЕ ДЛЯ ВОЗМЕЩЕНИЯ УЩЕРБА ЗА ГЕНОЦИД АРМЯН

Տարգիս Աղասյան,

Փոնդ “Մուզեյ-ինստիտուտ Դեոցիտա արմյան,” Արմենիա

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье рассматриваются международно-правовые основания требований о репарациях за Геноцид армян через призму современной доктрины ответственности государств и концепции длящихся нарушений. Цель исследования заключается в определении того, позволяют ли современные тенденции развития международного права обосновать ответственность Турецкой Республики и вытекающие из неё обязательства по возмещению ущерба, несмотря на исторический характер геноцида и его последствий.

В статье анализируются запрет геноцида как норма *jus cogens*, Проект статей Комиссии международного права ООН 2001 года об ответственности государств за международно-противоправные деяния (ARSIWA), а также основные формы репарации — реституция, компенсация и сатисфакция. Особое внимание уделяется международной судебной практике, включая дела Фабрика в Хожуве (Chorzów

Factory), Босния и Герцеговина против Сербии и Черногории, Лоизиду против Турции и другие решения, имеющие важное значение для толкования доктрины длящихся нарушений.

Обосновывается, что отдельные нарушения имущественных, культурных и коллективных прав, возникшие вследствие Геноцида армян, могут рассматриваться как длящиеся международно-противоправные деяния в тех случаях, когда поведение, противоречащее международным обязательствам, продолжается и в настоящее время. Одновременно рассматриваются основные правовые препятствия для подобных требований, включая принцип межвременного права, вопросы давности, проблемы государственной преемственности и юрисдикции, а также сложности доказывания.

В заключение делается вывод, что доктрина длящихся нарушений может служить правовой основой для обоснования отдельных категорий требований о репарациях, вытекающих из Геноцида армян. Вместе с тем практическая реализация подобных требований по-прежнему сталкивается с существенными правовыми, процессуальными и политическими трудностями.

Ключевые слова: Геноцид армян, репарации, ответственность государств, длящиеся нарушения, государственная непрерывность.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Սարգիս Աղասյան, իրավաբան, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Հայոց ցեղասպանության իրավական ուսումնասիրությունների բաժնի կրտսեր գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանության իրավական ասպեկտները, ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և պատժման իրավական մեխանիզմներ, անցումային արդարադատություն, պատմական արդարության և հատուցման հիմնախնդիրներ:

Էլ. փոստի հասցե՝ s.aghasyan@yahoo.com

Sargis Aghasyan, lawyer, Junior Researcher at the Department of Legal Studies of the Armenian Genocide, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research interests: legal aspects of the Armenian Genocide, international legal mechanisms for the prevention and punishment of the crime of genocide, transitional justice, issues of historical justice and reparations.

E-mail: s.aghasyan@yahoo.com

Саркис Агасян, юрист, младший научный сотрудник отдела правовых исследований Геноцида армян Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Сфера научных интересов: правовые аспекты Геноцида армян, международно-правовые механизмы предупреждения и наказания преступления геноцида, переходное правосудие, проблемы восстановления исторической справедливости и возмещения ущерба.

Электронная почта: s.aghasyan@yahoo.com

